

MICHAŁ RACZKOWSKI

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
ORCID: 0000-0001-8852-8667

Z dziejów dóbr ziemskich Szczytno na Kujawach wschodnich od XIX w. do 1945 r.

Szczytno, wieś leżąca na Kujawach wschodnich, w powiecie włocławskim, jak do tej pory nie doczekała się monografii w pełnym znaczeniu tego słowa. Wzbudziła zainteresowanie historyków, którzy zajmowali się m.in. zespołem dworskim¹ istniejącym do 1945 r., a jego pozostałości materialne są widoczne do dnia dzisiejszego, dziejami miejscowej szkoły podstawowej² czy walkami we wrześniu 1939 r.³ Niestety brak w literaturze rozprawy, która w pełni ukazywałaby dzieje tej własności ziemskiej w XIX i XX w. (do 1945 r.). Artykuł dotyczący zespołu dworskiego z parkiem ma charakter poglądowy i w znacznej mierze omawia dzieje założenia parku oraz opis architektoniczny dworu. Niestety informacje tam zawarte, a dotyczące właścicieli, są niepełne i często błędne. Niniejsze opracowanie wpisuje się w cykl badań historyków zainteresowanych tematem wielkiej własności ziemskiej. Tematykę tę podejmowali m.in. Jerzy Dygdała i Szczepan Wierzchosławski⁴, Joanna Kowalik⁵, Janina Leskiewiczowa⁶, Emilian Prałat⁷, Andrzej Przegaliński⁸, Irena Rychlikowa⁹ czy Jerzy

* Publikacja powstała w ramach projektu 01SPN 17 0008 18 (Internetowy Atlas Polski Niepodległej) pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” finansowanego w latach 2018–2021.

¹ E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski z parkiem* [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 4, red. S. Kunikowski, Włocławek 2009, s. 183–204.

² M. Raczkowski, *Szkoła Podstawowa w Szczytnie w latach 1892–2003*, Szczytno 2014. Obecnie autor przygotowuje drugie, rozszerzone wydanie książki.

³ J. Włodarz, W. Kubiak, *Kujawskie Termopile. Bitwa pod Szczytnem 11–12 IX 1939*, Włocławek 2010.

⁴ J. Dygdała, S. Wierzchosławski, *Nawra Kruszyńskich i Szczanieckich. Studium z dziejów szlachty i ziemiaństwa ziemi chełmińskiej*, Toruń 1990.

⁵ J. Kowalik, *Dobra ziemskie Radzyń. Historia majątku od XVIII do XX wieku*, Lublin–Warszawa 2015.

⁶ J. Leskiewiczowa, *Dobra osieckie w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej XVI–XIX w.*, Wrocław 1957.

⁷ E. Prałat, *Turew*, Łódź 2017.

⁸ A. Przegaliński, *Dwór ziemiański na Lubelszczyźnie w epoce przemian gospodarczych i społecznych. Dzieje dóbr Snopków w XIX i w I połowie XX wieku*, Lublin 2016.

⁹ I. Rychlikowa, *Klucz wielkoporębski Wodzickich w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa 1960.

Wojtowicz¹⁰. Niniejszy artykuł ma za zadanie ustalić losy własności ziemskiej w dobrach Szczytno. Na ich przykładzie ukazuje, jak wyglądały dzieje dóbr ziemskich, jakie mechanizmy powodowały m.in. zmiany własnościowe, dzierżawy, uwłaszczenie, likwidację serwitutów czy parcelację. Autor zwrócił szczególną uwagę na kwestie własnościowe dóbr, a także zagadnienia, które spowodowały uszczuplenie powierzchni wielkiej własności ziemskiej i w końcu ich kres w 1945 r.

W omawianym okresie dobra ziemskie Szczytno, oprócz samego Szczytna, obejmowały również dwie nomenklatury: Ługowiska (w aktach występuje również nazwa Zagoniska) oraz Zapust (niekiedy Zapust Hollendry)¹¹.

Przynależność administracyjna

W wyniku II rozbioru Rzeczypospolitej Prusy zajęły większość Kujaw, w tym województwo brzesko-kujawskie. Z terenów tych utworzono prowincję Prusy Południowe. Dzieliła się ona na dwa departamenty: poznański oraz piotrkowski (łączycki). Zlikwidowano województwo brzesko-kujawskie, a z jego ziem utworzono powiaty: brzeski, kowalski i radziejowski. Powiat brzeski, w którego granicach leżało Szczytno, wszedł w skład departamentu piotrkowskiego¹². Po trzecim rozbiorze, Prusy inkorporując nowe tereny dokonały zmian administracyjnych. Powiaty kujawskie – brzeski, kowalski i radziejowski – zostały przyłączone do departamentu poznańskiego Prus Południowych¹³.

Kolejne zmiany administracyjne wprowadzono po podpisaniu traktatu pokojowego w Tylży, gdy utworzono Księstwo Warszawskie, w skład którego wchodziły również Kujawy. Utrzymano podział na departamenty. Powiat kowalski, który początkowo należał do departamentu poznańskiego, w wyniku dekretu Fryderyka Augusta z 19 grudnia 1807 r. został włączony do departamentu bydgoskiego. Faktyczne włączenie tego terenu do departamentu nastąpiło 1 kwietnia następnego roku.

¹⁰ J. Wojtowicz, *Narastanie kapitalizmu w rolnictwie ziemi chełmińskiej (majorat ostromecki w latach 1772–1880)*, Toruń 1962.

¹¹ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Archiwum Biskupów Kujawsko-Kaliskich, Wiz. 2, k. 27v; W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-kaliskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2000, nr 74, s. 281.

¹² M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1978, Seria A, s. 197; M. Pawlak, *Podziały administracyjne na Kujawach w epoce staropolskiej*, „Pomorze Nadwiślańskie” 1995, nr 10, s. 35.

¹³ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej...*, s. 197; M. Pawlak, *Podziały administracyjne...*, s. 35.

Podział ten utrzymał się do 1815 r., kiedy to w wyniku obrad kongresu wiedeńskiego, z większości ziem Księstwa Warszawskiego, w tym powiatu kowalskiego, do którego należało Szczytno, utworzono Królestwo Polskie, połączone unią personalną z Cesarstwem Rosyjskim. W 1816 r. Królestwo zostało podzielone na województwa. Powiat kowalski wszedł w skład województwa mazowieckiego. W tym samym roku wprowadzono podział na obwody. Z powiatów brzeskiego, kowalskiego i radziejowskiego utworzono obwód kujawski z siedzibą we Włocławku¹⁴. Kilka lat po powstaniu listopadowym dekretem Mikołaja I z 23 lutego/7 marca 1837 r., w miejsce województw wprowadzono gubernie. Województwo mazowieckie przemianowano na gubernię mazowiecką. Istotnym aktem, który dokonał zmiany w systemie polityczno-administracyjnym, był ukaz cara Mikołaja I z 9/2 sierpnia 1844 r. Zmniejszył on liczbę guberni z ośmiu do pięciu. Powstały gubernie: radomska, lubelska i warszawska – z połączenia guberni mazowieckiej i kaliskiej, płocka oraz augustowska. W wyniku postanowienia z 15 sierpnia 1836 r. przeniesiono siedzibę obwodu kujawskiego z Brześcia Kujawskiego do Włocławka. Taki podział utrzymał się do 1866 r.¹⁵

Powstanie styczniowe, które zakończyło się przegraną Polaków, oprócz nasilonej rusyfikacji skutkowało też zmianami administracyjnymi. Po upadku powstania w 1864 r. powołano do życia Komitet Urządzący do Spraw Królestwa Polskiego. Komitet zajmował się wprowadzeniem rosyjskiego ustroju administracyjnego na terenie Królestwa Polskiego. 19/31 grudnia 1864 r. wydano ustawę, która wprowadzała 10 guberni, w tym warszawską i płocką. Pomędzy dwie ostatnie podzielono obszar Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Jednocześnie powiększono liczbę powiatów do 85. Dotychczasowy powiat włocławski, do którego przynależało Szczytno, został podzielony na powiaty włocławski i radziejowski. W powiecie włocławskim znajdowało się 6 miast i 13 gmin wiejskich: Śmiłowice, Pikutkowo, Baruchowo, Dobiegniewo, Pyszkowo (w tej gminie leżało Szczytno), Przedecz, Kowal, Kłóbka, Chodecz, Falborz, Lubień, Piaski i Łęg. Okoliczne miasteczka, Chodecz i Kowal, pozbawiono praw miejskich i od tej pory były to osady wiejskie. Niniejszy podział utrzymał się aż do wybuchu I wojny światowej¹⁶.

W wyniku działań wojennych, po zajęciu terenów Królestwa Polskiego we wrześniu 1915 r. przez wojska niemieckie i austriackie, dokonano kolejnych zmian administracyjnych. Utworzono generał-gubernatorstwo warszawskie oraz generał-gubernatorstwo lubelskie. W skład pierwszego wszedł powiat

¹⁴ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej...*, s. 198–202.

¹⁵ *Ibidem*, s. 202–203.

¹⁶ *Ibidem*, s. 203–204; A. Kowalewska, *Powiat włocławski w latach 1795–1918* [w:] *Monografia powiatu włocławskiego*, red. S. Laguna, Włocławek 1968, s. 83.

włocławski, do którego na mocy rozporządzenia z 23 lutego 1916 r. został przyłączony powiat nieszawski¹⁷.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r., na podstawie ustawy tymczasowej O organizacji władz administracyjnych II instancji z 2 sierpnia 1919 r., utworzono pięć województw, w tym województwo warszawskie, w skład którego wszedł powiat włocławski¹⁸. 12 czerwca 1937 r. na podstawie ustawy O zmianach granic województwa pomorskiego, poznańskiego, warszawskiego i łódzkiego odłączono od województwa warszawskiego powiaty: lipnowski, rypiński oraz włocławski, które przyłączono do województwa pomorskiego. Ustawa weszła w życie 1 kwietnia 1938 r. Odtąd Szczytno leżało na terenie gminy Pyszkowo w powiecie włocławskim, w województwie pomorskim¹⁹.

Zajęcie Rzeczypospolitej przez okupanta hitlerowskiego spowodowało zmiany administracyjne w ramach zagrabionych ziem. Do 25 października 1939 r. władzę na okupowanych terenach sprawował Wehrmacht. Kujawy, w tym powiat włocławski, były podporządkowane okręgowi wojskowemu w Łodzi. W jego skład wchodziły obszary tyłowe armii. Powiat włocławski należał do obszaru tyłowego armii nr 581. Jego dowódcą był gen. por. Alfred Böhm-Tettelbach. Był to podział tymczasowy. Według planów niemieckich, ziemie zachodnie II Rzeczypospolitej zostały przyłączone do III Rzeszy. Zgodnie z dekretem Adolfa Hitlera z 8 października 1939 r. O strukturze i zarządzaniu ziem wschodnich, ziemie włączone do Rzeszy podzielono na trzy prowincje: Prusy Wschodnie, Gdańsk-Prusy Zachodnie i Okręg Rzeszy Poznań. W skład tego ostatniego, który 29 września 1940 r. przemianowano na Kraj Warty, wchodził powiat włocławski. Ta jego część dzieliła się na trzy rejencje: inowrocławską, kaliską oraz poznańską. Powiat włocławski miejski i wiejski przynależał do rejencji inowrocławskiej. Dekret wszedł w życie 26 października 1939 r.²⁰ Zmiany administracyjne wiązały się również ze zmianami personalnymi we władzach gmin, w tym w gminie Pyszkowo, do której należało Szczytno. Komisarzem urzędowym (Amtkommissarem) był Denker, który na początku 1940 r. przybył z Rzeszy. Był on także Amtkommissarem w gminie Śmiłowice²¹. Po wyzwoleniu kraju spod okupacji niemieckiej zaczęto przywracać podział administracyjny sprzed 1939 r. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego dekretem z 21 sierp-

¹⁷ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej...*, s. 206.

¹⁸ „Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1919, nr 65, poz. 395.

¹⁹ DzU 1937, nr 46, poz. 350; F. Wyczyński, *Skorowidz miejscowości województwa pomorskiego*, Toruń 1938, s. 97.

²⁰ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej...*, s. 208–209; M. Krajewski, *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, Włocławek 2002, s. 16; B. Ziółkowski, *Kujawski Związek Polityczno-Literacki i Kujawskie Stowarzyszenie Społeczno-Literackie na Kujawach wschodnich w latach okupacji niemieckiej 1939–1945 (działalność i losy konspiratorów)*, Toruń 2006, s. 20–21.

²¹ B. Ziółkowski, *Kujawski Związek...*, s. 24.

nia 1944 r. zniósł podział administracyjny z lat 1939–1945²². Odtąd wieś przynależała do gminy Pyszkowo. W miejscowości mieściła się siedziba gromady Szczytno.

Dobra i ich właściciele

W końcu XVIII w. wieś była w posiadaniu Józefa Jaranowskiego i Wiktora Bojanowskiego²³. Głównym zarządcą dóbr był Józef Jaranowski, co można wnioskować z podejmowanych przez niego decyzji. 14 lutego 1794 r. sprzedał młyn wodny wraz z przyległościami (gruntami, ogrodami, stawem) Pawłowi Neumanowi. Nowy właściciel osady młyńskiej miał płacić na rzecz dworu 40 dukatów co 40 lat oraz dawać żyto w wymiarze 180 ćwiertni miary chełmińskiej. Dwa lata po transakcji, Józef Jaranowski aktem z 25 lutego 1796 r. nadał młynarzowi ów przywilej²⁴.

W latach 1799–1802 dobra Szczytno należały do rodzeństwa Jaranowskich: Petroneli, Konstancji z Jaranowskich Starzyńskiej²⁵, Józefa oraz Marcina²⁶. Aktem z 22 czerwca 1802 r. rodzeństwo Jaranowskich przepisało prawo własności wsi na Ksawerego Dąbskiego *vel* Dąbskiego za kwotę 120 tysięcy złotych polskich²⁷. Na początku XIX w. Szczytno, które zapewne należało już do Ksawerego Dąbskiego, było warte 3333 talary pruskie, czyli 26 712 złotych²⁸. Ksawery Dąbski herbu Godziemba, wojski większy (1775), podstoli kowalski (1784), podkomorzy Stanisława Augusta (1790), był synem Jana, skarbnika kruszwickiego (1754), miecznika radziejowskiego (1765) i Magdaleny z Dąbskich. Żoną Ksawerego była Katarzyna z Jaranowskich. Ze związku tego urodziło się dwóch synów: Nikodem i Piotr. Oprócz Szczytna, Ksawery posiadał również

²² M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej...*, s. 209.

²³ Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku (dalej: APTOW), Księgi i akta hipoteczne sądów we Włocławku [1797] 1829–1999 [2011] (dalej: Księgi i akta), I/576; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 185; S. Uruski, A.A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 5, Warszawa 1908, s. 383; M. Gruszczyńska, E. Celińska, *Lania – zespół dworski [w:] Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 5, red. S. Kunikowski, Włocławek 2011, s. 190.

²⁴ APTOW, Księgi i akta, 10/475.

²⁵ Mężem Konstancji był Ignacy Boguta Starzyński, poseł na sejm w Królestwie Kongresowym, zob. A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 8, Warszawa 1905, s. 248.

²⁶ E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 185.

²⁷ Pomimo zapisu na rzecz Ksawerego Dąbskiego przez rodzeństwo Jaranowskich, Dominik Bojanowski aktem z 18 XII 1804 r. zapisał połowę dóbr na własność Stanisławowi Jasieńskiemu. Prawdopodobnie Dominik był synem Wiktora Bojanowskiego, który wcześniej był właścicielem wsi. Zapis Dominika w świetle źródeł archiwalnych przyjęć należy za nieprawomocny, gdyż przeczył innym aktom, które spisane zostały przed 1804 r., zob. APTOW, Księgi i akta, I/576.

²⁸ A.C. Holsche, *Geographie und Statistik West, Süd und Neu-ostpreussen*, t. 2, Berlin 1804, s. 207.

Lubieniec. Ksawery Dąbski zmarł między 16 a 23 lutego 1805 r., pochowany został w Lubrańcu²⁹.

Po śmierci Ksawerego Dąbskiego, w drodze dziedziczenia, Szczytno przeszło w ręce jego synów, Nikodema i Piotra. Nikodem zmarł 7 lipca 1807 r. i podobnie jak ojciec spoczął na cmentarzu w Lubrańcu. Miał on syna Piotra, który od 1808 r. znalazł się pod opieką Józefa Dąbskiego z Baruchowa³⁰. Należy zaznaczyć, że już po śmierci Nikodema zaczęły się starania o poprawę stanu majątku Szczytno, który składał się z folwarku i młyna. Aby nie dopuścić do upadku folwarku, opiekun Piotra w jego imieniu chciał wydzierżawić go na okres trzech lat. Wszyscy zainteresowani wydzierżawieniem majątku mieli przybyć na teren Szczytna 20 maja 1808 r. Dzierżawca miałby opłacać coroczną dzierżawę³¹. Jednak majątku nikomu nie wydzierżawiono, gdyż nie ma aktu dzierżawy w księgach hipotecznych.

Poza tym, aby nie dopuścić do uszczuplenia wartości majątku, Józef Dąbski, który działał w interesie niepełnoletniego właściciela Szczytna Piotra Dąbskiego, postanowił spłacić ewentualnych jego wierzycieli. Wezwał ich oraz osoby, które miały pretensje do majątku, żeby stawili się do Sądu Ziemiańskiego we Włocławku wraz z odpowiednimi dokumentami, które mają potwierdzać ich pretensje. Mieli tam przybyć do 30 czerwca 1808 r.³² Również w tym przypadku nie stawily się jakiegokolwiek osoby.

Piotr Dąbski oprócz Szczytna posiadał Lubieniec, gdzie zapewne rezydował, gdyż tam sporządził testament i zmarł. Testament został spisany 8 kwietnia 1825 r., na dwa dni przed śmiercią Piotra (zm. 10 kwietnia). Na spadkobiercę wyznaczył swego szwagra, Józefa Stępkowskiego, którego żoną była Petronela z Jaranowskich 1° v. Miniszewska, 2° v. Tholibowska *vel* Sulibowska, dziedziczka Lubieńca. W akcie testamentu, odczytanego 18 stycznia 1826 r., Petronelę nazwano siostrą zmarłego Piotra. W zapisie, prócz Szczytna z przyległościami, to jest wsią Zapust, Piotr Dąbski przekazał Józefowi następujące aktywa: 35 tys. zł na dobrach Żurawice, 6 tys. po bracie Nikodemie oraz u młynarza Goëde w wymiarze żyta tyle, ile miał wykazać rachunek. Józef Stępkowski był zobligowany do spłaty ciężących na Piotrze długów, a także do jego pochówku na cmentarzu parafialnym w Chodczu³³. Pomimo wyznaczenia spadkobiercy

²⁹ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Lubraniec Liber Mortuorum 1796–1831, s. 43; APTOW, Księgi i akta, I/576, s. 5; A. Boniecki, *Herbarz...*, t. 4, Warszawa 1901, s. 179; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 185; S. Uruski, A.A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz...*, t. 3, Warszawa 1906, s. 121.

³⁰ A. Boniecki, *Herbarz...*, t. 4, s. 179.

³¹ „Doniesienia Dzienne”, 23 IV 1808, s. 241; *ibidem*, 30 IV 1808, s. 252; „Gazeta Warszawska”, 23 IV 1808, s. 523.

³² „Gazeta Warszawska”, 26 IV 1808, s. 540; „Doniesienia Dzienne”, 20 IV 1808, s. 234.

³³ APTOW, Księgi i akta, I/576; *ibidem*, I/577, k. 1–3; A. Boniecki, *Herbarz...*, t. 4, s. 179; t. 8, s. 248; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 185–186; S. Uruski,

w osobie Józefa Stępkowskiego³⁴, nie został on zapisany jako właściciel folwarku Szczytno. Nowym posesjonatem folwarku został Karol Popowski.

Karol Popowski³⁵, syn Wojciecha, już w 1820 r. musiał dzierżawić dobra Szczytno z przyległościami. W tym samym roku 19 kwietnia wziął ślub z Agnieszką z Morzyckich 1° v. Rybińską³⁶. W Szczytnie urodziło się ich dwoje dzieci: Antoni Piotr (ur. 18 stycznia 1821 r.) oraz Julian (ur. 16 lutego 1823 r.)³⁷.

Karol Popowski należał do dozoru kościelnego parafii choceńskiej. Szczytno z tytułu przynależenia do tej parafii było zobowiązane płacić dziesięcinę. W 1827 r. kwota dziesięciny wynosiła 30 złotych³⁸. W tym samym roku Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji ogłosiła spis miejscowości, w którym zapisano, iż Szczytno znajduje się w województwie mazowieckim, obwodzie kujawskim, powiecie kowalskim. Miejscowość przynależała do parafii Choceń [powinno być Choceń – M.R.] i stanowiła wieś prywatną. We wsi mieszkało 120 osób, które zajmowały 11 domów³⁹.

W 1835 r. dobra Szczytno, które składały się z folwarku i wsi Szczytno, folwarku Ługowiska i osady czynszowej Zapust, zostały wycenione na 59 016 złotych polskich i 21 groszy. Całość liczyła 29 włók 223 pręty kwadratowe miary nowopolskiej. W dobrach tych oprócz właścicieli mieszkało też między innymi siedmiu komorników, kowal, młynarz, rybak oraz czterech kolonistów czyn-

A.A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz...*, t. 3, s. 121. W opracowaniu pióra E.R. Kowalewskiej i S. Kunikowskiego, które miało na celu ukazanie historii dworu w Szczytnie, brakuje wzmianki na temat testamentu Piotra Dąbskiego, jak i jego spadkobiorcy. Jednym z wierzycieli był bliżej nieznanymi Jan Osiński, który zmarł 29 IX 1827 r. Właściciel Szczytna był mu winien 1 tys. zł (600 rubli srebrnych). Postępowanie spadkowe w tej sprawie odbywało się jeszcze w 1844 r., zob. „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego”, 8/20 VII 1844, s. 1153.

³⁴ Józef Stępkowski był wójtem gminy Żurawice, gdzie dowodnie występuje w 1825 r. Ponadto był administratorem dóbr Wola Adamowa, na północ od Chodcza. W tej miejscowości zmarł 4 I 1838 r.; zob. APTOW, Księgi i akta, I/577; *ibidem*, Naczelnik powiatu wrocławskiego 1808–1866 [1889] (dalej: NPW), 173, k. nlb.

³⁵ Karola Popowskiego jako właściciela wsi nie odnotowali autorzy opracowania dotyczącego dworu w Szczytnie i jego właścicieli, zob. E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 184–187.

³⁶ APTOW, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Choceniu (dalej: ASCPR Choceń), 33, Akt małżeństwa nr 5; 30 XII 1824 r. w Szczytnie zmarł ojciec Karola Popowskiego, Wojciech. Z powodu śmierci ojca, Karol musiał zapłacić 4 złote pokładnego na rzecz parafii w Choceniu, zob. APTOW, NPW, 14, k. nlb.

³⁷ APTOW, ASCPR Choceń, 35, Akt urodzenia nr 1; *ibidem*, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Chodczu, 47, Akt urodzenia 73.

³⁸ APTOW, NPW, 14, k. nlb. Należy zaznaczyć, że nie zawsze tę dziesięcinę opłacano. Tak było w 1826 r., kiedy to dziedzic wsi Szczytno dostał mandat egzekucji za zwłokę w jej zapłacie.

³⁹ *Tabella miast, wsi, osad, Królestwa Polskiego, z wyrażeniem ich położenia i ludności, alfabetycznie ułożona w biurze Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji*, t. 2: M–Z, Warszawa 1827, s. 222; B. Chlebowski, *Szczytno* [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), t. 11, red. B. Chlebowski, W. Walewski, F. Sulimierski, Warszawa 1890, s. 880.

szowych. Ponadto na dobra składały się: las, łąki, młyn, zabudowania dworskie i włościańskie, grunty pszenne i żytnie. Dobra te posiadały też prawo propinacji⁴⁰.

Aktem z 20 kwietnia 1836 r. Szczytno zostało kupione za 39,5 tys. złotych polskich przez Agnieszkę z Morzyckich 1° v. Rybińską, 2° v. Popowską, Mariannę z Rybińskich Pinińską⁴¹ oraz Józefa Rybińskiego. Jeszcze tego samego dnia, lecz innym aktem, Agnieszka Popowska zrzekła się praw do swojej części folwarku na rzecz wspomnianego już Józefa Rybińskiego, który był jej synem z pierwszego małżeństwa z Piotrem Rybińskim. Powtórnie dokonała tego aktem z 11 lipca 1840 r. Również Marianna przepisała prawa do majątku Szczytno Józefowi Rybińskiemu aktem z 30 sierpnia 1837 r.⁴² Jednak pomimo zakupu Szczytna przez nowych właścicieli, dziedzicem folwarku pozostawał nadal Karol Popowski, jako mąż Agnieszki z Morzyckich⁴³.

Józef Kajetan Adam Rybiński, herbu Radwan, był synem Piotra i Agnieszki z Morzyckich. Został wylegitymowany w Królestwie Polskim w 1838 r.⁴⁴ Był właścicielem wsi Szczytno w latach 1839–1855. Jego żoną była Jadwiga Elżbieta Teresa Gąsiorowska, a poślubił ją 17 czerwca 1843 r. w klasztorze księży Benedyktynów w Skępem⁴⁵. Małżeństwo miało czworo dzieci, a troje z nich urodziło się w Szczytnie⁴⁶: Leontyna Zofia Ignacja (ur. 20 stycznia 1845 r. – zm. 14 grudnia 1910 r. w Warszawie)⁴⁷, Wanda Elżbieta Katarzyna (ur. 5 kwietnia 1846 r.)⁴⁸, Wacław Michał (ur. 28 września 1854 r.)⁴⁹.

⁴⁰ „Dziennik Powszechny”, 30 VII 1835, s. 1053.

⁴¹ Marianna z Rybińskich Pinińska była żoną Adama Pinińskiego, dziedzica Pyszkowa (obecnie powiat wrocławski). Mieli pięcioro dzieci: Helenę Łaską, Florentynę Dąbmską, Teresę Epstein, Wandę Chojnącką i Władysława, zob. S. Uruski, A.A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz...*, t. 14, Warszawa 1917, s. 18.

⁴² APTOW, Księgi i akta, I/576, s. 5–6; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 186; S. Uruski, A.A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz...*, t. 15, Warszawa 1931, s. 328. W opracowaniu autorstwa E.R. Kowalewskiej i S. Kunikowskiego brakuje informacji na temat więzów rodzinnych łączących troje nowych właścicieli.

⁴³ APTOW, NPW, 70, k. nlb.

⁴⁴ *Spis szlachty Królestwa Polskiego z dodaniem krótkiej informacji o dowodach szlachectwa*, Warszawa 1851, s. 211; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 186; S. Uruski, A.A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz...*, t. 15, Warszawa 1931, s. 328.

⁴⁵ APTOW, ASCPR Chocień, 81, Akt małżeństwa nr 6.

⁴⁶ Mieczysław Rybiński (zm. 1925 r.) urodził się w Sochaczewie. Jego żoną była Faustyna z Malczewskich (zm. 1941 r.). Małżeństwo jest pochowane na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie; zob. relacja Wojtka Siewierskiego z USA (8 V 2016 r.) w zbiorach autora.

⁴⁷ APTOW, ASCPR Chocień, 85, Akt urodzenia nr 10; „Kurier Warszawski”, 15 XII 1910, s. 8 (nekrolog). Leontyna z Rybińskich poślubiła Władysława Suskiego (zm. 3 IX 1906 r. w Lasakach). Małżeństwo Suskich było właścicielami majątku Laski w powiecie grójeckim. Oboje są pochowani na cmentarzu parafialnym w Warce, zob. „Kurier Warszawski”, 5 IX 1906, s. 6 (nekrolog).

⁴⁸ APTOW, ASCPR Chocień, 87, Akt urodzenia nr 34.

⁴⁹ *Ibidem*, 105, Akt urodzenia nr 3.

Józef Rybiński aktem z 3 grudnia 1855 r. odsprzedał swą własność Wincentemu Muzolffowi za kwotę 160 tys. złotych polskich (24 tys. rubli srebrnych)⁵⁰. Muzolff gospodarował na nowym miejscu do połowy 1862 r. W czasie, kiedy mieszkał w Szczytnie, był członkiem dozoru kościelnego parafii choceńskiej⁵¹, ponadto należał do Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim⁵².

2 lipca 1862 r. Władysław i Helena z Rudnickich Gołembowscy kupili wieś Szczytno od Wincentego Muzolffa⁵³. Tutaj 16 kwietnia 1869 r. urodziła się ich córka Jadwiga Zofia Anna⁵⁴.

19 lutego/2 marca 1864 r. car Aleksander II wydał ukaz O urządzeniu włościan w Królestwie Polskim, który nadawał im m.in. prawo wieczystej własności użytkowanej przez nich ziemi i zwalniał chłopów od wszystkich obciążeń feudalnych. Uwłaszczonej wsi Szczytno przydzielono areał ziemi o powierzchni 16 mórg 287,5 pręta. Ziemię rozdzielono między 17 chłopów. Natomiast włościanom ze wsi Zapust, która przynależała do folwarku Szczytno, nadano 60 mórg 272 pręty ziemi użytkowej i 248 prętów nieużytków. Uwłaszczeni chłopci ze wsi Szczytno mogli korzystać z praw, jakie im przysługiwały, czyli: chłopci mogli pasać posiadane bydło na polach należących do folwarku, na łąkach, które przylegały do pól ugorowych oraz na pozostałych polach folwarku, lecz po sprzęcie zboża. Po dwie sztuki bydła mogły pasać następujące osady włościańskie: 2, 8, 9, 10, 12, 13, a osady włościańskie: 1, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 14, 15, 16 i 17 mogły paść po jednej sztuce bydła⁵⁵. Sporządzenie tabeli likwidacyjnej dla majątku Szczytno nastąpiło 26 października/7 listopada 1867 r. Tabelę sporządził komisarz Edward Baier. Powierzchnia działek, jakie otrzymali mieszkańcy, wahała się od 180 prętów do 2 mórg 20 prętów. Należy zaznaczyć, że za działki chłopci musieli uiścić opłatę, która była zależna od powierzchni przydzielonej ziemi i wynosiła od 1 rubla 20 kopiejek do 2 rubli 48 kopiejek⁵⁶.

⁵⁰ APTOW, Księgi i akta, I/576, s. 7; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 186.

⁵¹ APTOW, NPW, 96, k. nlb.

⁵² *Lista członków Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim za rok 1861*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” 1861, t. 43, z. 1, s. 114.

⁵³ APTOW, Księgi i akta, I/576, s. 7; *ibidem*, I/577; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 186.

⁵⁴ APTOW, ACPR Choceń, 121, Akt urodzenia nr 28.

⁵⁵ APTOW, Księgi i akta, I/576, s. 8; *ibidem*, I/578, k. nlb; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 186.

⁵⁶ APTOW, Księgi i akta, I/577, k. nlb.

Tabela 1. Wykaz mieszkańców Szczytna, którzy otrzymali działki w wyniku uwłaszczenia

Imię i nazwisko osoby otrzymującej działkę	Powierzchnia otrzymanej działki		Wysokość opłaty za otrzymaną działkę	
	morgi	pręty	ruble	kopiejki
Albert Brzeziński	1	210	2	4
Jan Cierlicki	2	20	2	48
Michał Dolata		190	1	20
Jakub Franciszkiewicz		190	1	20
Józef Gawłowski	1		1	20
Julianna Górská		210	1	20
Wojciech Guziński	1	1	1	24
Bogusław Jankowski		195	1	20
Mikołaj Jankowski		180	1	20
Ludwik Marchlewski	1	10	1	24
Michał Niżycki		325	1	20
Jakub Palczak		186	1	20
Jakub Szaradowski		181,5	1	20
Jan Szymański	1	45	1	38
Prokop Wiśniewski	1	160	1	84
Franciszek Włodarczyk	1	45	1	38
Memel Żmidljak (?)	1	20	1	28

Źródło: Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku, Księgi i akta hipoteczne sądów we Włocławku [1797] 1829–1999 [2011], I/577, k. nlb.

Majątek oszacowano na kwotę 239 tys. złotych polskich (36 tys. rubli srebrnych). Kłopoty finansowe, jakie posiadało małżeństwo z tytułu niespłaconych pożyczek, doprowadziły do wystawienia na sprzedaż dóbr Szczytno z przyległościami (nomenklatura Ługowiska i Zapust) 21 października 1864 r. Dokonano tego na żądanie Hipolita Znamierowskiego⁵⁷, który pożyczył małżeństwu Gołembowskich sumę 7,5 tys. rubli srebrnych na 5 proc. Sporządzono wtedy opis majątku. Pomimo przymusowej licytacji, dobra nie znalazły nabywcy⁵⁸. Według opisu dóbr liczyły one 22 włóki, 23 morgi i 234 pręty, z tego grunty orne zajmowały powierzchnię 20 włók (1/2 klasy pierwszej żytniej, 1/4 klasy drugiej żytniej, 1/4 klasy trzeciej żytniej), łąki nad wodą 1 włókę, jezioro 1 włókę, wody, doły ściekami zapełnione liczyły 3 morgi, ogrody 6 mórg i 84 prętów, natomiast 14 mórg 150 prętów zajmowały zabudowania, drogi, miedze i inne nieużytki. Z ogólnej powierzchni dóbr, ok. 40 mórg należało do kolonistów

⁵⁷ Hipolit Kacper Gryf Znamierowski (ur. 13 VIII 1803 r. w Chojnie Starym, zm. 6 II 1869 r. w Warszawie), był radcą prawnym Dyrekcji Ubezpieczeń, zob. „Kurier Warszawski”, 27 I/8 II 1869, s. 4 (nekrolog).

⁵⁸ APTOW, Księgi i akta, I/576, s. 7; *ibidem*, I/577; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 186.

w nomenklaturze Zapust i ok. 6 mórg było zajętych przez trzech zagrodników i rybaków w Ługowiskach. Na gruntach ziemskich wysiewano: ok. 50 korcy pszenicy, 50 korcy żyta, 60 korcy owsa, 21 korcy jęczmienia oraz ok. 100 korcy ziemniaków.

Liczne były również zabudowania należące do dóbr Szczytno, które mieściły się tak w samej wsi, jak i w Ługowiskach. W Szczytnie znajdowały się m.in. dwór, czworaki, budynki inwentarzowe, karczma i kuźnia. Ogółem opis majątku zawiera 26 pozycji. Natomiast w Ługowiskach były: czworaki, owczarnia, dwie stodoły o jednym klepisku, obora i chałupa⁵⁹.

Na dzień 8 maja 1865 r. folwark Szczytno miał powierzchnię równą 338 i pół morgi, w tym grunty orne stanowiły 200 mórg, łąki – 52 morgi, pastwiska – 9 i pół morgi, nieużytki – 77 mórg⁶⁰.

Aktem z 19 czerwca 1865 r. Szczytno z przyległościami zostało kupione przez Edwarda Bayera⁶¹. Cały majątek wyceniono na 36 tys. rubli srebrnych. Edward Bayer był wyznania ewangelicko-augsburskiego. W majątku zamieszkał z całą rodziną, w tym córką Agnieszką. Agnieszka Bayer (zm. 31 października 1916 r.⁶²) 5 listopada 1867 r. wyszła za mąż za Teodora Findeisena⁶³, dzierżawcę dóbr Skibice⁶⁴. Zapewne przeniosła się wtedy do męża, do Skibic. W 1871 r., cztery lata po ślubie, Teodor Findeisen odkupił od teścia folwark Szczytno za kwotę 30 tys. rubli srebrnych. Odpowiedni akt sprzedaży został sporządzony 3 lipca 1871 r.⁶⁵ Następnego roku Teodor Findeisen odłączył nomenklaturę Łu-

⁵⁹ APTOW, Księgi i akta, I/577.

⁶⁰ APTOW, NPW, 2 – dopływ, k. nlb.

⁶¹ Przed kupnem Szczytna, Edward Bayer był dzierżawcą (1846–1851), a później właścicielem (1851–1864) majątku Łania w parafii Chodecz. W folwarku Łania urodziła się córka Edwarda i Konkordy z Nast Agnieszka Bayer, późniejsza żona właściciela wsi Szczytno, zob. APTOW, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Chodczu, 102, Akt małżeństwa nr 42; M. Gruszczyńska, E. Celińska, *Łania – zespół dworski...*, s. 191.

⁶² Agnieszka Findeisen z Bayerów została pochowana na cmentarzu komunalnym (miejskim) we Włocławku, fotografia inskrypcji nagrobnej grobowca rodziny Findeisenów w zbiorach autora.

⁶³ Rodzicami Teodora Findeisena byli farbiarze z Gostynina, Karol i Julianna z Stegemannów, małżonkowie Findeisen. Bratem Teodora był Gustaw Adolf Findeisen, dyrektor w zarządzie Dróg Żelaznych Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej i Warszawsko-Bydgoskiej oraz właściciel folwarku Śmiłowice w latach 1874–1885. Małżeństwo Findeisen miało dwoje dzieci: Gustawa (ur. 20 IV 1870 r., zm. 21 III 1933 r.) oraz Helenę z Findeisenów Kunde (zm. 24 XI 1918 r.), które są pochowane na cmentarzu komunalnym we Włocławku, zob. APTOW, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Chodczu, 102, Akt małżeństwa nr 42; fotografia inskrypcji nagrobnej grobowca rodziny Findeisenów w zbiorach autora; E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Śmiłowice – zespół dworski [w:] Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 4, red. S. Kunikowski, Włocławek 2009, s. 213–214.

⁶⁴ APTOW, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Chodczu, 102, Akt małżeństwa nr 42.

⁶⁵ *Ibidem*, Księgi i akta, I/576, s. 8; *ibidem*, I/578, s. 9; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 186.

gowiska od folwarku Szczytno aktem z 21 marca 1872 r. Dla nowo utworzonego folwarku założono nową księgę wieczystą⁶⁶.

W dwa lata po odłączeniu nomenklatury Ługowiska, folwark Szczytno wraz z folwarkiem Ługowiska kupili Fabiś Michał i Łaja z Cohnów Lubranieccy. Obydwa majątki wyceniono na 36 tys. rubli srebrnych. Akt sprzedaży sporządzono 10 listopada 1874 r. Małżeństwo Lubranieckich gospodarowało tu tylko przez dwa lata. W tym okresie dokonano pomiaru folwarku (1873 r.). Powierzchnia jego wynosiła 329 mórg i 206 prętów⁶⁷.

Następnie, aktem z 29 lutego 1876 r. Szczytno i Ługowiska za kwotę 38 tys. rubli srebrnych zakupił Władysław Rudnicki⁶⁸. Nowy właściciel nie zajmował się jednak osobistym prowadzeniem nowo nabytych folwarków. Folwark Szczytno został wydzierżawiony Józefowi Kołodziejewskiemu⁶⁹. Akt dzierżawy sporządzono 15 czerwca 1876 r. Szczytno zostało wydzierżawione 1 lipca tego roku. Umowa dzierżawy obowiązywała do 1 lipca 1885 r. Dzierżawca był zobowiązany płacić na rzecz dziedzica folwarku corocznie 1,5 tys. rubli srebrnych. Suma miała być wpłacana do 24 czerwca każdego roku dzierżawy⁷⁰.

1 lipca 1876 r. geometra przysięgły Józef Kwiatkowski dokonał pomiaru dóbr prywatnych Szczytno, na które składały się folwark i młyn. Folwark obejmował 329 mórg nowopolskich i 206 prętów kwadratowych. 8 mórg i 88 prętów zajmowały ogrody warzywne, 252 morgi 11 prętów – grunty orne, 54 morgi 221 prętów – łąki, 133 pręty – pastewniki, 1 morgę 132 pręty – wody, 123 pręty – piaski i nieużytki, 9 mórg 256 prętów – granice, drogi, wygony i rowy. Zabudowania zajmowały powierzchnię równą 2 morgom i 142 prętom. Osada młynarska zajmowała powierzchnię 25 mórg nowopolskich i 258 prętów kwadratowych: 101 prętów – ogrody warzywne, 16 mórg 193 pręty – grunty orne, 150 prętów – pastewniki, 1 morgę 71 prętów – wody, 94 pręty – granice, drogi, wygony, rowy, 59 prętów – zabudowania⁷¹. W 1881 r. folwark Szczytno miał ogólną powierzchnię 332 mórg, w tym grunty pszenne zajmowały 80 mórg, żytnie lepsze – 190 mórg, łąki 2 kośne – 12 mórg, łąki 1 kośne – 34 morgi, a areal ziemi żytniej, piaszczystej i pastwisk wynosił 16 mórg⁷². Włościanie wsi

⁶⁶ APTOW, Księgi i akta, I/578, s. 9; *ibidem*, I/579; Ługowiska [w:] SGKP, t. 5, Warszawa 1884, s. 804, gdzie błędnie podano, że odłączenie Ługowisk od Szczytna nastąpiło dopiero w 1877 r.

⁶⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Towarzystwo Kredytowe Ziemskie [1820] 1825–1959, 736-6, k. 1–8.

⁶⁸ ATPOW, Księgi i akta, I/578, s. 9; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespól dworski...*, s. 186.

⁶⁹ Fakt wydzierżawienia majątku przez Władysława Rudnickiego został pominięty w szkicu dotyczącym dziejów dworu w Szczytnie, zob. E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespól dworski...*, s. 186.

⁷⁰ APTOW, Księgi i akta, I/578.

⁷¹ *Ibidem*, I/579.

⁷² M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 354. W tym opracowaniu jako właściciel

Szczytno posiadali w tym czasie 19 mórg, a osada młynarska we wsi zajmowała powierzchnię 30 mórg (ziemia pszena – 10 mórg, żytnia lepsza – 14 mórg, łąki 2 kośne – 2 morgi, łąki 1 kośne – 4 morgi)⁷³. Natomiast w 1885 r. folwark Szczytno miał powierzchnię 330 mórg. Grunty orne i ogrody zajmowały 263 morgi, łąki – 43 morgi, pastwiska – 13 mórg, nieużytki – 11 mórg. Na folwark składało się trzynaście budynków murowanych i jeden drewniany. Do folwarku należały również młyn wodny, pokłady torfu i jezioro. W gospodarce stosowano 5-polowy i 11-polowy płodozmian. Wieś Szczytno miała powierzchnię 17 mórg, a wieś Zapust przynależąca do Szczytna miała powierzchnię równą 60 morgom⁷⁴. Około 1890 r. folwark i wieś zamieszkiwało 155 osób⁷⁵.

Władysław Rudnicki, pomimo iż wydzierżawił folwark, to jednak popadł w długi. Skutkiem tego było wystawienie folwarku Szczytno na przymusową licytację w 1891 r. Wówczas dobra nabył jego syn, Zdzisław Rudnicki, za kwotę 11 tys. rubli srebrnych⁷⁶.

Następnym właścicielem folwarku był Józef Byszewski, który dobra Szczytno nabył aktem z 14 lipca 1894 r. za kwotę 21,3 tys. rubli srebrnych⁷⁷. Po jego śmierci (18 grudnia 1895 r.), zarząd nad folwarkiem przejęła jego żona Teodora⁷⁸, a dwa lata później dzieci – mianowicie Marianna Zuzanna z Byszewskich Piaszczyńska (1872–1930), Antoni Władysław (1875–1963)⁷⁹ oraz Aniela

wsi został zapisany Bloch. Jest to pomyłka. Posesjonatem wsi był Władysław Rudnicki, natomiast dzierżawcą dóbr – aż do 1885 r. – Józef Kołodziejewski, zob. APTOW, Księgi i akta, I/578.

⁷³ M. Borucki, *Ziemia kujawska...*, s. 354, 365.

⁷⁴ B. Chlebowski, *Szczytno...*, s. 880.

⁷⁵ *Ibidem*. Folwark Ługowiska, który był również w posiadaniu Władysława Rudnickiego, liczył 248 mórg: grunty orne i ogrody – 161 mórg, łąki – 7 mórg, wody – 76 mórg, nieużytki i place – 4 morgi. W skład folwarku wchodziły trzy budynki murowane i trzy drewniane. Stosowano płodozmian 10-polowy, zob. *Ługowiska* [w:] SGKP, t. 5, Warszawa 1884, s. 804.

⁷⁶ APTOW, Księgi i akta, I/578, s. 10; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 186–187; J. Włodarz, W. Kubiak, *Kujawskie Termopile...*, s. 29, przypis 13. W tym ostatnim opracowaniu podano błędnie, iż nabywcą dóbr Szczytno w 1891 r. był Zdzisław Byszewski, syn Antoniego. Przede wszystkim, jak podano wyżej w tekście, majątek kupił Zdzisław Rudnicki, syn Władysława. Natomiast pierwszym członkiem rodziny Byszewskich, który kupił folwark Szczytno, był Józef, syn Antoniego. Zrobił to w 1894 r., zob. APTOW, Księgi i akta, I/579, k. 106.

⁷⁷ APTOW, Księgi i akta, I/578, s. 11; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 186–187.

⁷⁸ APTOW, Księgi i akta, I/579, k. 106.

⁷⁹ Antoni Władysław Byszewski to osoba wielce zasłużona dla Kujaw wschodnich, ale także dla ogólnopolskich organizacji rolniczych. Należał m.in. do Centralnego Towarzystwa Rolniczego, przewodniczył pracom Związku Wytwórców Jęczmienia Browarnianego RP. Na jego temat zob. *W służbie ludziom i Ojczyźnie. Pamiętnik Antoniego W. Byszewskiego (1876–1963)*, życiorysem autora poprzedził M. Raczkowski, red. M. Krajewski, Brodnica 2016 (wyd. 2 popr.); T. Epsztejn, M. Raczkowski, *Byszewski Antoni h. Jastrzębiec* [w:] *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 11, red. T. Epsztejn, Warszawa 2016, s. 131–134.

Józefa z Byszewskich Strzeszewska (1881–1941) – aktem z 8 kwietnia 1897 r. przejęły folwark Szczytno w równych częściach⁸⁰.

Rodzeństwo Byszewskich wspólnie gospodarowało do 1904 r., a od 18 maja 1904 r. właścicielami folwarku zostali Marianna Byszewska i Antoni Byszewski⁸¹. Następnie jedynym właścicielem wsi został Antoni Władysław Byszewski. Dzięki posagowi swej żony Alicji Karoliny Julii z Bogdańskich, zdołał spłacić udziały siostry Marianny. Maria Byszewska, późniejsza żona Stanisława Piaszczyńskiego herbu Ostoja, za swoją część folwarku otrzymała 16 tys. rubli srebrnych. Odpowiedni akt został sporządzony 24 lipca 1908 r.⁸²

Antoni Byszewski, oprócz majątku Szczytno, był współwłaścicielem majątku Borzymowice. Sąsiedni folwark kupił wraz z żoną od Kazimierza Kwiryna Piaszczyńskiego herbu Ostoja. Kupna dokonano w 1912 r., lecz odpowiedni akt spisano 25 stycznia/7 lutego 1913 r. Za majątek zapłacono 86 488 rubli srebrnych 33 kopiejek⁸³. Antoni Byszewski był właścicielem Szczytna i współwłaścicielem Borzymowic do 1945 r.

Szczytno w 1921 r. zamieszkiwało 126 osób (folwark – 71 osób, w tym 39 kobiet; osada – 7 osób, wśród nich 3 kobiety; wieś – 48, w tym 23 kobiety). Wśród mieszkańców Szczytna tylko pięć osób było wyznania ewangelickiego, zamieszkiwali oni w osadzie młynarskiej. Wszyscy byli narodowości polskiej. Budynków przeznaczonych do zamieszkania było we wsi dziewięć, w folwarku cztery, a w osadzie młynarskiej tylko jeden⁸⁴. Natomiast 12 lat później, w 1933 r., wieś Szczytno zamieszkiwało 76 osób, w dwunastu budynkach mieszkalnych. W folwarku były cztery budynki mieszkalne, a mieszkało w nich 58 osób. W osadzie zaś, w jednym tylko budynku mieszkały cztery osoby. Ogółem miejscowość Szczytno liczyła 138 mieszkańców zlokalizowanych w siedemnastu budynkach mieszkalnych⁸⁵.

⁸⁰ APTOW, Księgi i akta, I/578, s. 11; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 187. W tym opracowaniu błędnie podano nazwisko męża siostry Antoniego Byszewskiego, Anieli Józefy. Zapisano Strzyżewska, a winno być Strzeszewska.

⁸¹ APTOW, Księgi i akta, I/578, s. 12; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 187.

⁸² APTOW, Księgi i akta, I/578, s. 13; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 187; *W służbie ludziom i Ojczyźnie...*, s. 36; A. Byszewski, *50 lat pracy społecznej*, mps, s. 26 (w zbiorach autora).

⁸³ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Państwowy Bank Rolny Oddział w Grudziądzu [1851] 1925–193 [1961], 8548, k. nlb; Archiwum Sądu Rejonowego we Włocławku, Wydział Ksiąg Wieczystych, Dobra Ziemskie Borzymowice, t. 1, s. 10; *Spis alfabetyczny obywateli ziemskich Królestwa Polskiego ze wskazaniem ostatniej stacji pocztowej*, Warszawa 1909, s. 11; *W służbie ludziom i Ojczyźnie...*, s. 34; A. Byszewski, *50 lat pracy...*, s. 34.

⁸⁴ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 1: *M. st. Warszawa, województwo warszawskie*, Warszawa 1925, s. 205.

⁸⁵ APTOW, Wydział Powiatowy Włocławski we Włocławku 1918–1939, 413, s. 76, 235.

Uprawianiu rolnictwa sprzyjała dosyć dobra jakość ziemi. Według spisu z 1922 r. w folwarku Szczytno klasyfikacja gruntów kształtowała się następująco: I klasa – 80 mórg, II – 190, III – 12, IV – 50 mórg. Wartości te w osadzie młynarskiej: I klasa – 10 mórg, II – 14, III – 2, IV – 4 morgi. We wsi Szczytno klasy gruntów były następujące: I klasa – 10 mórg, II – 12, III – 4, IV – 20, nieużytki – 20 mórg⁸⁶. Według kolejnego spisu z 1925 r. wartości poszczególnych klas ziemi nie różniły się znacząco. W folwarku Szczytno grunty klasy IV zostały podzielone na klasę IV (34 morgi) oraz V (16 mórg)⁸⁷.

Mieszkańcy wsi korzystali również z prawa do serwitutów pastwiskowych, do których było uprawnionych 17 osad włościańskich. Część z nich należała do tych samych właścicieli, przez co w rzeczywistości z serwitutów korzystało 12 osób⁸⁸. W celu uregulowania stosunków, jakie istniały między właścicielem wsi a jej mieszkańcami, przystąpiono do państwowej likwidacji serwitutów. W majątku Szczytno proces ten rozpoczęto w 1923 r. Wówczas to folwark Szczytno liczył 185,8775 ha powierzchni, w tym 5,59 ha sadów. Jak już wspomniano, serwitut był pastwiskowy⁸⁹. Pełnomocnikami w czasie przeprowadzania likwidacji serwitutów byli Stanisław Krupiński i Franciszek Kubicki, a sołtysem wsi – Szczepan Rybacki. Mieszkańcy Szczytna byli zobowiązani do: udzielania mieszkania z opałem dla mierników, furmanek potrzebnych w czasie prac, robotników wraz ze szpadlami oraz siekierami, dostarczania materiału drzewnego, między innymi na słupy graniczne. Musieli pokryć także koszty, które wynosiły po 10 marek z morgi. Pieniądze miały zostać wpłacone w ratach: po rozpoczęciu prac – 4 marki, po ukończeniu prac pomiarowych, lecz przed akceptacją przez gromadę – 4 marki, po otrzymaniu planów i dokumentacji zatwierdzonych przez komisję ziemską – 2 marki. Jednak 6 września 1923 r. prezes Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Płocku umorzył przymusową likwidację serwitutów⁹⁰. Ostateczne zlikwidowanie serwitutów nastąpiło na mocy „projektu przymusowej likwidacji serwitutów, opracowanego przez komisarza ziemskiego na powiat włocławski i zatwierdzonego prawomocnym orzeczeniem Okręgowej Komisji Ziemskiej w Warszawie z dnia 22 czerwca 1928 r. za zniesienie wszystkich przysługujących im z tytułu wpisu w tej tabeli praw do służebności pastwiskowych

⁸⁶ *Ibidem*, 840, k. 272–273.

⁸⁷ *Ibidem*, k. 404v.

⁸⁸ Do grona osób korzystających z tego prawa zaliczali się: Józef Gołębiowski, Stanisław Krupiński, Franciszek Kubicki, Anna Majewska, Michał Majewski, Józef Mikulski, Stanisław Szałkiewicz, Stanisław Wiśniewski, Franciszek Włodarczyk, Walenty Włodarczyk, Józefa Zdanowska oraz grunt szkolny (reprezentowany przez nauczyciela szkoły), zob. APTOW, Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku 1918–1933, 128, k. 33–34.

⁸⁹ *Ibidem*, 63, k. 139v, 146r.

⁹⁰ *Ibidem*, 128, k. 16–17, 32.

otrzymali z nieruchomości ziemskiej »Dobra ziemskie Szczytno«, powiatu włocławskiego na indywidualną własność 18 ha 0779 mtr. kw.⁹¹.

Tabela 2. Przydział ziemi mieszkańcom wsi w wyniku likwidacji służebności państwiskowych

Nr tabeli likwidacyjnej	Grunty orne	Łąki	Wody	Drogi	Ogółem
	ha m	ha m	ha m	ha m	ha m
1	8955	–	–	0765	9720
2	10 676	2914	–	–	13 590
3	8955	–	–	0190	9145
4	8955	–	–	0311	9266
5	8955	–	–	0777	9732
6	8955	–	–	0200	9155
7	8955	–	–	–	8955
8	11 493	1494	–	–	12 978
9	12 077	–	–	0368	12 445
10	16 145	–	–	0518	1663
11	8955	–	–	0210	9165
12	14 638	–	–	0290	14 928
13	11 469	–	–	–	11 469
14	7668	–	1442	–	9110
15	7790	–	0184	–	7974
16	8021	–	0614	0054	8689
17	7786	–	–	–	7786
Razem	170 448	4408	2240	3683	180 779

Źródło: Archiwum Sądu Rejonowego we Włocławku, Wydział Ksiąg Wieczystych, Dobra ziemskie Szczytno, t. 2, zbiór dowodów, nr 45.

Po raz pierwszy Antoni Byszewski stracił majątki podczas wojny. Przeszły one wtedy pod zarząd Niemców. Majątek w Borzymowicach – pod zarząd Eduarda Schöna *vel* Schoen (ur. 22 października 1891 r. w Wielkich Rudkach), natomiast folwarkiem Szczytno zarządzało Biuro Gospodarstw Rolnych we Włocławku, którego agendy powstały w Borzymiu, Choceniu, Jarantowicach, Śmiłowicach, Unisławicach i Woli Adamowej⁹². Zapewne nadzór nad majątkiem Szczytno miała jedna z agend. W chwili przejęcia majątku Borzymowice

⁹¹ Archiwum Sądu Rejonowego we Włocławku, Wydział Ksiąg Wieczystych, Dobra ziemskie Szczytno, t. 2, zbiór dowodów, nr 45.

⁹² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku, Delegatura w Bydgoszczy (dalej: AIPN By), 063/81, Materiały dotyczące volksdeutschów oraz korespondencja Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego we Włocławku za lata 1946–1954, k. 44; *W służbie ludziom...*, s. 46; T. Michalski, *W latach odrodzenia (1918–1939) i okupacji (1939–1945)* [w:] *Gmina Chocień. Studia z przeszłości*, red. A. Ciechalski, M. Raczkowski, Chocień 2014, s. 233.

przejęciu podlegało również laboratorium i gospodarstwo nasienne. Wyprodukowane nasiona zostały przejęte przez państwo niemieckie⁹³.

Po raz drugi Antoni Byszewski stracił majątek Szczytno w 1945 r. Przystąpiono wtedy do likwidowania wielkiej własności, która należała do ziemian. Był to proces parcelacji majątków ziemskich, który przeprowadzono zgodnie z dekretem PKWN z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej. Mieszkańcom przydzielono ziemię, a także inwentarz martwy i żywy.

Tabela 3. Przydział ziemi, inwentarza martwego i żywego w czasie parcelacji majątku Szczytno

Imię i nazwisko	Areał przydzielonej ziemi w ha	Przydzielony inwentarz martwy	Przydzielony inwentarz żywy
Ignacy Bagiński	7,03	–	–
Józef Dąbrowski	6,04	1 pług 2-skibowy	1 krowa
Wojciech Dąbrowski	6,25	1 kultywator, 1 radło, 1 ślimak	–
Aniela Fijałkowska	8,16	2 bronie drewniane	1 krowa
Stefan Krupiński	2,24	–	–
Franciszek Kubicki	4,00	–	–
Genowefa Lewandowska	6,26	2 bronie drewniane	1 krowa
Bronisław Lewandowski	5,75	2 bronie drewniane	1 koń, 1 krowa
Marcin Lewandowski	8,07	1 pług 2-skibowy, 1 wał pierścieniowy	–
Andrzej Majewski	5,09	–	–
Michał Majewski	6,20	–	–
Janina Malinowska	7,43	2 bronie drewniane	1 krowa
Zygmunt Mazierski	4,38	–	–
Stefan Piwowarczyk	7,10	1 grabiarka, 1 brona posiewna	1 krowa
Jan Rumiński	3,05	–	–
Stefan Wilczyński	6,85	–	–
Maria Wileńska	1,01	–	–
Franciszek Włodarczyk	6,06	–	–
Stefan Woźniak	6,18	1 pług 2-skibowy, 1 wóz z deskami	1 koń
Helena Wypych	7,25	1 pług 2-skibowy	1 krowa
Bronisława Wyrwa	7,99	2 bronie drewniane, 1 wóz z deskami	1 koń
Marianna Zakrzewska	5,32	1 pług 2-skibowy	1 krowa
Franciszek Zakrzewski	5,30	1 kierat, 1 radło	1 koń, 1 krowa
Teofila Zdanowska	2,00	–	–

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku, Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku 1945–1946 [1948], 73, s. 127, 131, 135, 139, 143, 147, 151, 155, 159, 163, 167, 171, 175, 179, 183, 187, 191, 195, 199, 203, 207, 211, 215, 219.

⁹³ A. Adamczyk, *Zapomniany świat Bohma*, Włocławek 2012, s. 128.

W zamian za przydzieloną działkę ziemi, nowi jej nabywcy musieli wnieść opłatę w formie pieniężnej lub w postaci żyta. Na przykład Stefan Wilczyński za areal przydzielonego gruntu (6,85 ha) miał uiścić 117,54 cetnara metrycznego żyta, w tym do 30 czerwca 1947 r. musiał zapłacić 12 110 zł (tysiąc złotych za cetnar żyta)⁹⁴. Za 1 ha mieszkańcy byli zobowiązani do zapłaty w życie 17,16 cetnara, co wynosiło w pieniądzu 17 160 zł.

Należy zaznaczyć, że parcelacji nie podlegały urządzenia wewnętrzne dworów. Niestety nie wiadomo co się stało z meblami z dworu w Szczytnie. Meble z dworu z Borzymowic zostały zwrócone poprzedniemu właścicielowi⁹⁵.

Parcelacji nie podlegał ośrodek majątku Szczytno. Składały się nań: drogi, rowy, nieużytki – 0,15 ha, ogrody – 2 ha, parki – 1 ha, podwórza i zabudowania – 2,55 ha. Ogółem ośrodek majątku miał powierzchnię 5,70 ha⁹⁶.

16 września 1946 r. nastąpiło przekazanie majątku Szczytno na rzecz Gminnej Spółdzielni Samopomocy Chłopskiej w Boniewie, gmina Pyszkowo. Stronę przejmującą reprezentowali Józef Kamiński i Michał Małasiak. Zabudowania ośrodka majątku stanowiły: dwór, dom ogrodnika (zwany również oficyną), stodoła, szopa, ruiny budynku (spichrz), obora-stajnia, stajnia, szopa oraz czworak. Przejęto również ogród z drzewami i krzewami owocowymi: czereśniami – 5 szt., gruszami – 50 szt., jabłoniemi – 170 szt., śliwami – 10 szt., wiśniami – 5 szt., agrestem – 15 szt., malinami – 110 szt., porzeczkami – 150 szt. W skład ośrodka wchodził również park: akacje – 50 szt., brzozy – 7 szt., buki – 2 szt., jesiony – 30 szt., kasztany – 4 szt., klony – 10 szt., lipy – 10 szt., olszyny – 1,2 ha, świerki – 26 szt., topole – 6 szt., wiązy – 15 szt.⁹⁷

Bibliografia

ŹRÓDEŁA ARCHIWALNE

- ♦ **Archiwum Diecezjalne we Włocławku**
Archiwum Biskupów Kujawsko-Kaliskich
Lubraniec Liber Mortuorum 1796–1831

⁹⁴ Dokument przydzielenia działki Stefanowi Wilczyńskiemu ze Szczytna, w zbiorach autora.

⁹⁵ APTOW, Powiatowe Biuro Geodezji i Urządzeń Rolnych we Włocławku [1945] 1962–1975, 80, k. nlb; *ibidem*, 81, k. nlb; *W służbie ludziom...*, s. 49.

⁹⁶ APTOW, Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku 1945–1946 (1948), 38, s. 45.

⁹⁷ *Ibidem*, Powiatowe Biuro Geodezji i Urządzeń Rolnych [1945] 1962–1975, 243, Protokół zdawczo-odbiorczy resztówki majątku Szczytno z dn. 16 IX 1946 r., k. nlb; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Szczytno. Zespół dworski...*, s. 187, gdzie podano tylko rok przejęcia resztówki majątku Szczytno przez Gminną Spółdzielnię Samopomocy Chłopskiej w Boniewie. Prócz ośrodka majątku, Państwowy Fundusz Ziemi we Włocławku posiadał również działki na terenie wsi. Jedną z takich działek o powierzchni 2,05 ha 14 V 1947 r. przydzielono Szkole Powszechnej w Szczytnie, w celu urządzenia boiska i ogródków szkolnych, zob. APTOW, Gminna Rada Narodowa Pyszkowo, powiat włocławski 1945–1954, 19, k. 12r, 14v.

- ♦ **Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie**
Towarzystwo Kredytowe Ziemskie [1820] 1825–1959
- ♦ **Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku, Delegatura w Bydgoszczy**
Materiały dotyczące volksdeutscheń oraz korespondencja Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego we Włocławku za lata 1946–1954
- ♦ **Archiwum Państwowe w Bydgoszczy**
Państwowy Bank Rolny Oddział w Grudziądzu [1851] 1925–193 [1961]
- ♦ **Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku**
Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Chodczu
Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Choceniu
Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Chodczu
Gminna Rada Narodowa Pyszkowo, powiat włocławski 1945–1954
Księgi i akta hipoteczne sądów we Włocławku [1797] 1829–1999 [2011]
Naczelnik powiatu włocławskiego 1808–1866 [1889]
Powiatowe Biuro Geodezji i Urządzeń Rolnych we Włocławku [1945] 1962–1975
Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku 1918–1933
Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku 1945–1946 [1948]
Wydział Powiatowy Włocławski we Włocławku 1918–1939
- ♦ **Archiwum Sądu Rejonowego we Włocławku, Wydział Ksiąg Wieczystych**
Dobra Ziemskie Borzymowice, t. 1
Dobra Ziemskie Szczytno, t. 2
- ♦ **Zbiory autora**
Relacja Wojtka Siewierskiego z USA (8 V 2016 r.)
Dokument przydzielenia działki Stefanowi Wilczyńskiemu ze Szczytna
Inskrypcja nagrobna grobowca rodziny Findeisenów

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Boniecki A., *Herbarz polski*, t. 4, 8, Warszawa 1901–1905.
- Byszewski A., *50 lat pracy społecznej*, mps (w zbiorach autora).
„Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1919, nr 65, poz. 395.
DzU 1937, nr 46, poz. 350.
- Holsche A.C., *Geographie und Statistik West, Süd und Neu-ostpreussen*, t. 2, Berlin 1804.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-kaliskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2000, nr 74.
- Lista członków Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim za rok 1861*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” 1861, t. 43, z. 1.
- Ługowiska* [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 5, red. B. Chlebowski, W. Walewski, F. Sulimierski, Warszawa 1884.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 1: M. st. Warszawa, województwo warszawskie, Warszawa 1925.
- Spis alfabetyczny obywateli ziemskich Królestwa Polskiego ze wskazaniem ostatniej stacji pocztowej*, Warszawa 1909.
- Spis szlachty Królestwa Polskiego z dodaniem krótkiej informacji o dowodach szlachectwa*, Warszawa 1851.
- Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego, z wyrażeniem ich położenia i ludności, alfabetycznie ułożona w biurze Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji*, t. 2: M–Z, Warszawa 1827.
- Uruski S., Kosiński A.A., Włodarski A., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 3, 5, 14, 15, Warszawa 1906–1908, 1917, 1931.

W służbie ludziom i Ojczyźnie. Pamiętnik Antoniego W. Byszewskiego (1876–1963), życiorysem autora poprzedził M. Raczkowski, red. M. Krajewski, Brodnica 2016 (wyd. 2 popr.).
Wyczyński F., *Skorowidz miejscowości województwa pomorskiego*, Toruń 1938.

PRASA

„Doniesienia Dienne”, 20 IV 1808; 23 IV 1808, 30 IV 1808.
„Dziennik Powszechny”, 30 VII 1835.
„Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego”, 8/20 VII 1844, nr 160.
„Gazeta Warszawska”, 23 IV 1808; 26 IV 1808.
„Kurier Warszawski”, 27 I/8 II 1869; 5 IX 1906; 15 XII 1910.

OPRACOWANIA

Adamczyk A., *Zapomniany świat Bohma*, Włocławek 2012.
Borucki M., *Ziemia kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882.
Celińska E., Gruszczyńska M., *Śmiłowice – zespół dworski [w:] Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 4, red. S. Kunikowski, Włocławek 2009.
Chlebowski B., *Szczytno [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11, red. B. Chlebowski, W. Walewski, F. Sulimierski, Warszawa 1890.
Dygdała J., Wierchosławski S., *Nawra Kruszyńskich i Szczanieckich. Studium z dziejów szlachty i ziemiaństwa ziemi chełmińskiej*, Toruń 1990.
Epsztejn T., Raczkowski M., *Byszewski Antoni h. Jastrzębiec [w:] Ziemiańskie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 11, red. T. Epsztejn, Warszawa 2016.
Gruszczyńska M., Celińska E., *Łania – zespół dworski [w:] Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 5, red. S. Kunikowski, Włocławek 2011.
Kallas M., *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1978, Seria A.
Kowalewska A., *Powiat włocławski w latach 1795–1918 [w:] Monografia powiatu włocławskiego*, red. S. Laguna, Włocławek 1968.
Kowalewska E.R., Kunikowski S., *Szczytno. Zespół dworski z parkiem [w:] Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 4, red. S. Kunikowski, Włocławek 2009.
Kowalik J., *Dobra ziemskie Radzyń. Historia majątku od XVIII do XX wieku*, Lublin–Warszawa 2015.
Krajewski M., *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, Włocławek 2002.
Leskiewiczowa J., *Dobra osieckie w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej XVI–XIX w.*, Wrocław 1957.
Michalski T., *W latach odrodzenia (1918–1939) i okupacji (1939–1945) [w:] Gmina Chocień. Studia z przeszłości*, red. A. Ciechalski, M. Raczkowski, Chocień 2014.
Pawlak M., *Podziały administracyjne na Kujawach w epoce staropolskiej*, „Pomorze Nadwiślańskie” 1995, nr 10.
Prażmo E., *Turew*, Łódź 2017.
Przegaliński A., *Dwór ziemiański na Lubelszczyźnie w epoce przemian gospodarczych i społecznych. Dzieje dóbr Snopków w XIX i w I połowie XX wieku*, Lublin 2016.
Raczkowski M., *Szkoła Podstawowa w Szczytnie w latach 1892–2003*, Szczytno 2014.
Rychlikowa I., *Klucz wielkopoleński Wodzickich w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa 1960.
Włodarz J., Kubiak W., *Kujawskie Termopile. Bitwa pod Szczytnem 11–12 IX 1939*, Włocławek 2010.

Wojtowicz J., *Narastanie kapitalizmu w rolnictwie ziemi chełmińskiej (majorat ostromecki w latach 1772–1880)*, Toruń 1962.

Ziółkowski B., *Kujawski Związek Polityczno-Literacki i Kujawskie Stowarzyszenie Społeczno-Literackie na Kujawach wschodnich w latach okupacji niemieckiej 1939–1945 (działalność i losy konspiratorów)*, Toruń 2006.

From the history of Szczytno in eastern Kujawy, from the 19th century to 1945

The article discusses the history of the landed estates of Szczytno in the 19th and 20th centuries until 1945, when on the basis of the Decree of 6 September 1944 on land reform imposed by the Polish Communist authority, they were confiscated from the owner and divided among the inhabitants of the village. The article presents the changes in the property's administrative affiliation, which were related to successive decrees and laws on administrative division both during the period of Partitions and after 1918. It presents the successive owners of the property, the Dąbski *vel* Dąbski, Popowski, Rybiński and Byszewski families (among others). It shows how the structure of the property and its area was changed and later reduced by the enfranchisement of the peasants and the abolishment of servitudes (*corvées*). The sketch shows that in addition to the activities of the owners themselves, their landowning status was also influenced by state edicts or statutes that regulated the relationship between the manor and the inhabitants of the village, e.g. the issue of their servitudes and their abolishment. The article was mainly written on the basis of archival records, mostly those gathered in the Toruń State Archives' branch in Włocławek. They are mainly mortgage registers and files from the head of the Włocławek district 1808–1866 [1888]. The query was supplemented with literature on the subject, and also with articles from the daily press of the time.

Słowa kluczowe: Szczytno, majątek ziemski, uwłaszczenie, właściciele ziemscy, serwituty, parcelacja.

Keywords: Szczytno, land estate, enfranchisement, landed gentry, service

MICHAŁ RACZKOWSKI – asystent w Instytucie Historii PAN. Swoje zainteresowania badawcze koncentruje wokół wielkiej własności ziemskiej, historii oświaty i wychowania oraz historii regionalnej Kujaw wschodnich.